

УДК 811.161.2'38

ШЕВЧЕНКОВА ЦИТАТА У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВОТВОРЧОСТІ

Сюта Г. М.

Обґрунтовано статус Шевченкової цитати як семантичної та структурно-композиційної одиниці українського поетичного тексту та мовомислення сучасних українців загалом. Простежено лінгвокогнітивні, текстотвірні, функціонально-стилістичні аспекти реінтерпретації Шевченкових висловлень.

Ключові слова: мовотворчість Т. Шевченка, сучасний поетичний текст, цитата, реінтерпретація цитати.

Обоснован статус цитат из творчества Т. Шевченко как семантических и структурно-композиционных единиц украинского поэтического текста и речемышления современных украинцев. Исследованы лингвокогнитивные, текстообразующие, функционально-стилистические аспекты реинтерпретации высказываний Т. Шевченко.

Ключевые слова: речетворчество Т. Шевченко, современный поэтический текст, цитата, реинтерпретация цитаты.

Status of Taras Shevchenko's quotations as semantic and structural units of Ukrainian poetic text and contemporary Ukrainian language has been considered. Cognitive, functional and stylistic aspects of reinterpretation Shevchenko's statements have been analysed.

Key words: lingual creativity of Taras Shevchenko, contemporary poetic text, quote, quotes reinterpretation.

Осмилення ролі Т. Г. Шевченка у розвитку української мови, літератури, культури, здійснюване у різних галузях гуманітарної науки упродовж півтора століття, вербалізоване у численних абсолютизованих визначеннях. До таких, зокрема, належить лінгвістична аксіома “Тарас Шевченко – засновник сучасної української літературної мови”.

Сучасні українські дослідники цілком умотивовано стверджують, що “зміст поняття “основоположник” нової української літературної мови [...] розкривається через визначення і опис основних ознак його поетичної мови, що різко вивисшують його рівнем літературності над [...] попередниками” [7, с. 183–184]. Одна з таких загальноновизнаних ознак – афористичність Шевченкової мови, здатність його висловлень ставати крилатими, інтегруватися у нові мовно-літературні контексти, і, набуваючи нового асоціативно-образного й оцінного змісту, органічно входить у словник національної поетичної мови на кожному часовому зрізі її розвитку. Зокрема, у першому академічному виданні історії української літературної мови, В. С. Ільїн відзначав, що звороти Кобзаря збагатили й розширили загальний фонд української фразеології [4, с. 212].

Глибинне входження, вростання Шевченкових висловлень у мовну свідомість українців і їх вживання як одиниць колективного мовного досвіду нарівні з пареміями народної мови вже у 60-х роках ХІХ ст. констатував Номис, умотивовуючи уведення їх в ілюстративну частину свого без перебільшення епохального для української культури зібрання народних прислів'їв і приказок: “З незабутого Кобзаря я повибірав [...] вірші, що їх пісьменний наш люд, – а деякі навет и народ уже, вживають замість приказок” [8, с. 28]. У цьому виданні Шевченкові рядки ілюструють такі знакові, концептуальні для мовомислення українців слова, як *доля, воля, слава, правда, добро, брат*.

Системне осмилення сутнісних ознак мови творів Т. Шевченка започатковане у 1920-х рр. (М. Ф. Сулима, О. Н. Синявський, Т. Сікиринський), однак справді продуктивний період розвитку українського лінгвошевченкознавства розпочинається з кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Крім з'ясування структурно-

семантичних параметрів мовотворчості Кобзаря, дослідники також зосереджують увагу на питаннях мовних традицій Т. Шевченка у творчості українських авторів, його ролі в історії літературної мови. Зокрема, об'єктом лінгвістичного аналізу стає слово й висловлення Т. Шевченка у поезії П. Тичини (П. К. Загайко), М. Рильського (Г. М. Колесник, П. Данилко), А. Малишка (Л. А. Лисиченко), в українській поетичній мові та в українській літературній мові загалом (В. С. Ільїн, В. С. Ващенко, І. К. Білодід, Г. М. Колесник). При цьому як засаднича розвивається думка про те, що індивідуальне поетичне фразеотворення Кобзаря виростає з його знання народної мови, пісні, з оперття на романтичну традицію: “Глибоке знання фразеології народної мови, знання літератури і культури народів світу, широка освіченість Шевченка, висока культура його мови [...] були основою того, що він створив велику кількість крилатих висловів, збагативши засоби свого словесно-художнього виразу, свою поетичну мову і українську мову в цілому” [1, с. 7]. Основним об'єктом розгляду у працях цього періоду стають ідейно-тематичні, системно-структурні й функціональні (напр., версифікаційні, словотвірні, лексико-фразеологічні, синтаксичні, тропейчні) параметри Шевченкових цитат, тоді як їх життя у мовній практиці розглядається лише епізодично. Від сучасної відрізняється й метамова цих праць: з-поміж найактивніше уживаних термінів і терміносполучень того часу – *шевченківські традиції, продовження (освоєння, оновлення) традицій, подібність поетичного мислення, смисловий (образний) перегук, співзвучність рядків (образів, мотивів), інтонації Шевченка, формальні запозичення, словесно-образні запозичення, мовно-поетичні ремінісценції*. Актуальне для сучасних лінгвотекстологічних студій поняття “цитата” вживається тільки епізодично для позначення “дослівних запозичень” (Г. М. Колесник) – очевидно, тому, що проблему цитування дослідники заторкували тільки побіжно, у контексті розгляду питань історико-літературного характеру. Терміни “цитата”, а також “ремінісценція”, “алюзія” вживалися для констатації факту збереження Шевченкових традицій, наявності мовно-образного зв'язку між поетикою Кобзаря й творчістю авторів ХХ ст. Водночас дослідники слушно вказують на те, що сприймання Шевченкових висловлень як афоризмів фіксує вже мовна (художня, публіцистична, наукова, епістолярна) практика кінця ХІХ – початку ХХ ст. Пор. у поезії: *Революції то тут, то там, / Підіймалися, мов бучі, / Всі боролись против всіх, / Дрالی з святощів онучі* (І. Франко, “Ботокуди”); *Ні в якій країні / Брак самопошани / Так людей не жер, / Як у вас донині... / Бийте, рвіть кайдани / Доки дух не вмер!* (П. Грабовський, “Веснянки”).

Лінгвошевченкознавчі дослідження наступних років засвідчують, що з плином часу шевченківські традиції не тільки не втрачають актуальності, а й стають дедалі відчутнішими для розвитку української літературної мови (І. К. Білодід, В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко, В. С. Калашник, Л. Г. Скрипник). Пор.: “... піднявшись на вершини майстерності, художнього мислення, розкриваючи свої ідейно-тематичні задуми, письменник формулює думку в такому довершеному словесно-художньому виразі, створює такі цінності художнього слова, вислову, що думка окрилюється [...]. Такі слова і словосполучення, речення, фрази стають крилатими висловами, афоризмами, збагачують національну літературну мову [...] і виконують величезну пізнавальну і комунікативну функцію в суспільній мовній практиці” [1, с. 3–4]. Це підтверджує вживання Шевченкових цитат (передусім у форматі афоризмів, крилатих висловів), їх лексико-семантичний розвиток в ідіостилях українських поетів ХХ ст. як мовно-естетичних знаків національної культури.

Крилаті слова, авторські афоризми – це сегмент значно ширшої проблеми: “мовотворчість Т. Шевченка як прототекст української національної мови та культури”. Адже Шевченкова поетика у сучасному поетичному мовомисленні – це розгорнутий макрокорпус цитувань, кількість, системність і механізми яких і передбачувані, й непередбачувані водночас. Передбачувані – бо найбільш реінтерпретованими є тексти, які формують основу етнокультурних знань сучасного українського мовця, змалку відомі кожному українцеві й живуть у національномовній свідомості як готові, закріплені традицією поетичного вжитку словесні формули оцінювання певних явищ, вербалізації певного змісту. До таких, наприклад, належать фрагменти поезій “Заповіт” (*лани широкополі; в сім’ї*

вольній, новій; пом'янути незлим тихим словом); “І мертвим, і живим..” (*і мертві, і живі, і ненароджені..; великих слов велика сила; учітеся, брати мої..; і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь*); “Подражаніє 11 псалму” (*возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово*); “О думи мої, славо злая” (*караюсь, мучуся, але не каюсь*); “І Архімед, і Галілей...” (*на оновленій землі врага не буде, супостата; буде син і буде мати...*), “До Основ'яненка” (*наша дума, наша пісня не вмре, не загине*). Водночас крім висловлень, які формують ядро цитатного корпусу українського поетичного словника, сучасні автори активно цитують й інші, менш відомі фрагменти Шевченкових поезій (*Словила убога мати сина. / Словиваючи його, співала, / І свою нудьгу переливала у дитину* – М. Рильський) або ж відтворюють відомі цитати у форматі заперечення прецедентного висловлення, дискусії з прототекстом (*Я на сторожі коло них нічо' не ставлю* – Н. Федорак).

Уживання й реінтерпретація відомих, афоризованих, і менш відомих Шевченкових цитат – проблема багатоаспектна і може розглядатися в кількох ракурсах. З-поміж найбільш актуальних: а) формат текстового відтворення, збереження / трансформованості в метатексті первинної лексико-семантичної структури; б) способи текстової атрибуції; в) аксіологізація Шевченкових висловлень, їх функціонально-стилістичне, естетичне навантаження залежно від традиції слововживання, від місця, яке вони займають у словнику поетичної мови певного часового зрізу, а також від сприймання, оцінки їх новими поколіннями.

Формат і способи текстової атрибуції Шевченкової цитати. У текстах сучасних українських авторів активно вживаються і *точні*, і *неточні* (трансформовані, редуковані, розбудовані), а також *семантичні* (ремінісценції, алюзії) цитати із віршів Т. Шевченка.

Точні Шевченкові цитати функціонують у двох основних форматах: *графічно виділені* (інтегровані в метатекст із виділенням лапками) та *графічно не виділені* (входять у метатекст як частина авторського висловлення без графічних маркерів цитатності). Графічне виділення – найоптимальніший із погляду сприймання спосіб текстової атрибуції цитати, який проводить чітку когнітивну межу між “своїм” і Шевченковим (“чужим”) словом, сприяючи миттєвій упізнаваності цитати уже на рівні візуального сприйняття: *Він [степ] плинув важко, впертий і безмірний, / Мов хвилі, гнав важкоколосий лан. / Й тоді ставала майже намацальна / Тарасова метафора могутня / Про “вітру неокраєне крило”* (Є. Маланюк); *Стояла черга, київська, двомовна. / Ніхто не ліз до неї з плєбіцитом. / Стояли за останнім дефіцитом, / за тим однісіньким / “незлим і тихим словом”, / якого світ пройдеш і не знайдеш.* (І. Жиленко).

Точні (графічно виділені й не виділені) цитати мають особливий стилістичний статус, оскільки часто слугують засобом *ідентифікації, маркером Шевченкової мови* у новому авторському тексті, метатексті. Передусім це висловлення, що стали афористичними, але у суспільній мовно-культурній свідомості зберігають зв'язок з іменем і творчістю Кобзаря: *То ж скільки треба в п'їтьмі днедавній / Терпіти кару, як злу негоду. / В убогій книжечці захалєвній / Носить надії свого народу. / І сині гори, й Дніпрові шати, / І садок вишневий, що біля хати* (А. Малишко); *А хто так оспіває, як він, / Садок вишневий коло хати* (Д. Білоус). Природно, що такі цитатні вживання показові для поезій-присвят, віршів, написаних до роковин поета, пор.: *Хай же промінь твоїх думок / Поміж нами сяє. / “Огню іскра великого” / Повік не згасає* (Леся Українка, “На роковини...”); *У досвітніх загравах – степа / З дужим хрустом випростали крижі. / А ось поруч – усміх, ласка, мати / І садок вишневий коло хати.* (Є. Маланюк “Шевченко”).

Така ідентифікаційна функція співвідносна з функцією Шевченкової цитати у жанрі рецензії, зразках літературної критики тощо: *“Отечество” у кожного раз у раз на язиці, – та тільки ж під отечеством вони (гнобителі) розуміють “нові петлиці та муштри ще новіші”, а з люду сердешного точать кров, як воду. А дрібна “братія”, розуміється, не хоче й не сміє навіть забороняти їм се; “мовчить собі, витріщивши очі, як ягнята... Нехай, – каже, – може, так і треба”!* (І. Франко, Темне царство); *Коли Шевченко ридав, згадуючи діла незабуті дідів наших, [...] Куліш попросту плює на ті діла і на всю нашу*

минушність (І. Франко, "Хуторна поезія"); *Таким він житиме, "доки сонце з неба сяє"* (М. Рильський, "Наш Гоголь"); *А наче ще недавно, во дні фельд-фелбеля-царя, ти в мертвій пустелі в засланні мучився* (П. Тичина, "Ожили степи, озера"); *Були попередження про "врем'я люте", було виняткове в світовій поезії пророцтво про те, як "в огні її окрадену збудять". Дарма...* (Є. Маланюк, "Від Кобзаря до нації").

Інший засіб текстової атрибуції Шевченкової цитати – синхронне з її графічним виділенням уживання назви твору ("Заповіт"), збірки "Кобзар" як пряма чи опосередкована вказівка на джерело цитування. Відповідні метаоператори (як когнітивні "підказки") вживаються у метатексті або ж виносяться в епітекстову позицію (заголовок, епіграф, примітка тощо). Пор.: *На столику лежав "Кобзар", розкритий, / Де саме "шелестить пожовкле листя" / (і справді, сторінки були пожовкли / Й притиснуті футляром від пенсне, / Вони – під легіт – злегка шелестіли)* (Є. Маланюк); *я стою при цьому світлі, / Не можу істини збагнуть: / Та ж він просив у "Заповіті" / Незлим і тихим пом'януть* (Г. Чубач); *Вечір вишитий зірками. / Сидимо під рушниками. / Квітне вишня-подолянка. / Тітоньки у вишиванках. / Я між ними вичитую: / "Зоре моя вечірняя..." / Над моєю душею, / над листком "Кобзаря" / захід сяє вишнево. / Тиша. Вечір. Зоря.* (П. Перебийніс). Із погляду психології сприймання такі графічно виділені точні (чи мінімально трансформовані цитати) з додатковою вказівкою на джерело або / і автора – ідеальний стилістичний формат для ідентифікації й адекватного прочитання і цитати, й метатексту загалом.

Із-поміж текстових засобів атрибуції виокремлюємо увідні формули, що містять прямі персоніфікаційні (ім'я, прізвище) або семантично прозорі, легко прочитувані парафрастично-метафоричні вказівки на те, що автором цитованого висловлення є саме Т. Шевченко – як казав Тарас, оспівав Тарас, мовляв Шевченко, заповідав Відомий, напроорокував пророк та ін.: *Літній чистий день / Над білою Полтавою світився / І лився у розчинене вікно, / Дзижчали бджоли, збільшуючи тишу, / І креслили зигзаги ластівки / У синім небі – "голубім аж чорнім" / Мовляв Шевченко* (М. Рильський); *Безсонна засміється підсвідомість / І нагадає той Закон Огня, / Що про нього заповідав Відомий: "– А коли ні, то проклинай / і світ запалити"* (Є. Маланюк); *Пробачте деяку нервозність, / Несконструйованість думок, – / Пишу по роках сліз і крові, / Що напроорокував пророк: / "Присплять, лукаві, і в огні її, окрадену збудять!"* – / Прогаляли великі дні / Скалічені й маленькі люди, / Заслинули в ганьбу і бруд / Велику віру – й на руїнах / Отарою мандрує люд, / Що мав зродити Україну (Є. Маланюк). Цей тип репрезентує власне діалогувальну функцію цитування у поетичному тексті.

Неточні Шевченкові висловлення у мові сучасної української поезії структурно багатоманітні. Враховуючи спосіб і ступінь модифікації, розрізняємо цитати трансформовані, редуковані та розбудовані.

Одним із найпродуктивніших із погляду розщеплення на цитати з їх подальшою трансформацією є фрагмент поезії "Подражаніє 11 Псалму". *Возвеличу / Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово.* Відбита у багатьох сучасних посібниках його інтерпретація як "образного закликати служити художньою творчістю справі народу" не з'ясовує його внутрішньої форми, оскільки не акцентує на глибоко усвідомленому ставленні Т. Шевченка до рідної мови, її ролі у становленні національної ідентичності й самосвідомості українського народу. Недаремно цю строфу сприймаємо як довершену змістово-естетичну цілісність, у якій "система послідовно розташованих афористичних одиниць, скріплених ідеєю твору, легко розчленовується на окремі афористичні складники" [2, с. 214]. Природно, отже, що до неї так часто апелюють українські поети, відтворюючи та інтерпретуючи в різноманітних стилістичних форматах. Зокрема, у мовотворчості поетів ХХ ст. спостережено цитати:

- точкові, редуковані до обсягу епітетного словосполучення *рабів німих* (зі збереженням первинної граматичної форми): *Адже умів лиш він один / Рабів німих так захищати* (Д. Білоус); *Бодай принаймні відсвітом косим / Упало б щастячко на сліпоту і неміч / Отих рабів німих* (М. Вінграновський);

• різноступеневі лексико-граматичні трансформації: *сади зростив би людям не в закові / І серце, повне ласки і любові, / Поставив на сторожі біля них* (А. Малишко); *А де ж те слово, що його Тарас / коло людей поставив на сторожі?!* (Л. Костенко), *Те слово стало на сторожі / Рабів – не кривдників своїх* (І. Гнатюк); *Для людського щастя слово дав в сторожу* (А. Малишко); *Я на сторожі коло тебе / Поставлю атом і добро* (М. Вінграновський). У цьому разі важливим залишається питання так званого порогу упізнаваності – тієї межі, за якою цитата з розряду трансформованої переходить у семантичну й апелювання до прецедентного Шевченкового тексту здійснюється уже на рівні ремінісценції чи алюзії;

• актуалізовані у ролі конструкторів антитексту (як стильова норма постмодерної мовотворчості): *Я на сторожі коло них нічо' не ставлю* (Н. Федорак); *І на сторожі порожнеч червоні ріки / Возвеличу хіба що меч, та й то навіки* (Н. Федорак).

Причини такої різноманітності дослідники вбачають у тому, що “ментальне опрацювання інформації прототексту при цитації має характер інтерпретації: висловлення, яке стало об'єктом інтерпретації, обов'язково зазнає реконструкції відповідно до індивідуальної когнітивної системи суб'єкта і часу” [6, с. 112].

Аксіологізація Шевченкових цитат. Як відомо, час змінює семантику і аксіологію цитати: навіть найбільш традиційні фрагменти Шевченкових віршів у разі входження у нові суспільно-культурні контексти та прочитання у специфічних соціокультурних, соціополітичних умовах й обставинах набувають кардинально нового змісту й нової оцінності.

Серед найвиразніше аксіологізованих Шевченкових цитат, які у збереженні первинного лексичного наповнення й граматичної будови по-різному реінтерпретуються у мовостіях авторів, що належать до різних часових та ідеологічних зрізів української поезії, – афоризовані висловлення в *сім'ї вольній, новій* (“Заповіт”), *на оновленій землі* (“І Архімед, і Галілей”). Зокрема, за спостереженням Г. М. Колесника, слова “Заповіту” кількаразово в різних семантико-стилістичних модифікаціях актуалізуються у поезії М. Рильського, набуваючи особливої емоційної сили у роки Великої Вітчизняної війни та у повоєнній творчості поета [5, с. 140–141]: *Твій голос повний пшеничний колос, / Бо те, за що ми жили й боролись, – / Твій сон щасливий, зоря твоя / Велика, вольна, нова сім'я; Хіба умерти можна їй, / В гарячій захлинутись крові, / Коли на справедливий бій / Зовуть і дерева в діброві / Коли живе вона в міцній / Сім'ї великій, вольній, новій; Шевченка вулиця зелена / Нагадує його слова / Що зійдуться землі племена – / Сім'я велика і нова; Всю сім'ю велику й вольну / Сонце партії веде.* Тогочасна ідеологічно акцентована інтерпретація Шевченкових слів (“сім'я радянських народів”) зазнає кардинального перегляду в українській поезії доби незалежності: *В сім'ю велику, вільну, нову / До нас звійшов ти на віки. / І спомінають теплим словом / Тебе дорослі й малюки* (В. Дворецька).

Пор. аналогічну оцінну динаміку Шевченкового висловлення *на оновленій землі*: *Ми звільнилися по слову, що дала Радянська Влада у Москві, у Кремлі: жись без пана і без гада! Славте мову цю Чудову на оновленій землі!* (П. Тичина) // *А лиходіїв треба гнати, / Русь-Україну захищати / І на оновленій землі / Достойно господарювати* (Т. Коновальчук).

Цитати Т. Шевченка в сучасній поетичній мові як вербалізованому типові національної мовної свідомості – це функціонально-стилістичні коди, що засвідчують активну присутність текстів і мінітекстів Кобзаря в національному мовомисленні. Їх семантико-стилістичне, естетичне, аксіологічне навантаження залежить від традиції слововжитку, від рівня культурного досвіду й авторів, і читачів, а також від сприйняття й оцінювання новими поколіннями. Водночас лінгвопоетична актуальність висловлень та афоризмів Т. Шевченка як інтертекстуально навантажених текстотвірних одиниць зберігається на всіх етапах становлення національної поетичної мови.

Література

1. Білодід І. К. Крилате слово Шевченка / І. К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка : зб. статей. – К., 1964. – С. 3–20.
2. Ващенко В. С. Афористичність мови Шевченкових поезій / В. С. Ващенко // Зб. праць 24 наук. шевченк. конф. – К., 1977. – С. 209–214.
3. Єрмоленко С. Я. Неокраєне крило Шевченкового слова / С. Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. – К. : ІУМ НАН України, 2009. – С. 60–79.
4. Ільїн В. С. Мова творів Т. Г. Шевченка // Курс історії української літературної мови / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958
Т. 1 (Дожовтневий період). – 1958. – С. 211–262.
5. Колесник Г. М. Слово Т. Г. Шевченка у поетичній творчості М. Т. Рильського / Г. М. Колесник // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка : зб. статей. – К., 1964. – С. 138–154.
6. Кузьміна Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка / Н. А. Кузьміна. – Екатеринбург ; Омск, 1999. – 266 с.
7. Мацько Л. І. Тарас Шевченко – основоположник нової української літературної мови / Л. І. Мацько // Українська мова в освітньому просторі : навч. посіб. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 175–204.
8. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше // Збірники О. В. Марковича та інших / уклад М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 765 с.